DOI: 10.5281/zenodo.21079256
Originalni naučni rad
Received: 20. 5. 2025
Accepted: 1. 11. 2025

Annual Review of Critical Psychology
Izdanje 22,
Specijalno izdanje -
Jugoslovenske kritičke psihologije

Mirjana Nastran Ule

RAZVOJ KRITIČNE PSIHOLOGIJE IN NJEN PRISPEVEK K DRUŽBENIM SPREMEMBAM V SLOVENIJI

Povzetek

V prispevku razpravljam o razvoju kritične psihološke teoretske in praktične produkcije in njenem prispevku k družbenim spremembam v Sloveniji. Prikažem razvoj kritične psihologije v Sloveniji v času Socialistične Republike Jugoslavije in njeno preoblikovanje v tranzicijskem času po formiranju države Slovenije in zasukom v neoliberalizem. Kritična psihologija se je pojavila v Sloveniji v času študentskih gibanj konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let dvajsetega stoletja. Kritično refleksijo psihologije smo izražali predvsem kritični študentje psihologije in veliko manj akademski in profesionalni psihologi. Študentje smo pod vplivom družbeno kritičnih avtorjev frankfurtske šole, kritične psihoanalize in francoskega strukturalizma ter feministične teorije in prakse začeli kritično prevpraševati tedanjo pozicioniranost psihologije v Sloveniji. V Sloveniji in na področju celotne Jugoslavije je pomembno vlogo v kritični misli, pa tudi v formiranju kritične psihologije odigralo feministično gibanje. Že sama feministična parola *Zasebno je politično* je vzpodbudila razcvet psihološke imaginacije na tem področju. Neproblematizirana zasebnost je s tem postala vidna, problematična, vredna znanstvene obravnave. Hkrati z družbenimi gibanji in kritično teoretsko refleksijo smo kritični psihologi v sedemdesetih in osemdesetih letih v Sloveniji izpostavljali refleksiji in praktičnim posegom tudi svetovalne in terapevtske prakse ter totalne ustanove. Skupna vsem alternativnim terapevtskim praksam, ki so izhajale iz kritično psiholoških teoretskih konceptov, je bila ideja dezinstitucionalizacije. V tranzicijskem in postranzicijskem obdobju smo se kritični psihologi v Sloveniji bolj kot razvijanju eksplicitnih kritičnih teorij psihologije obrnili k praktični kritiki obstoječega, k raziskavam na področjih, ki so bila najbolj izpostavljena rušilnim učinkom neliberalne preobrazbe družbe. Danes pa je naloga kritične psihologije predvsem emancipatorna, da teoretsko in empirično prispeva k ozaveščanju procesov, kjer ljudje izgubljajo svoje človeško dostojanstvo in to izgubo nadomeščajo s komercialnimi in digitalnimi artefakti in k vnovičnemu opolnomočenju ljudi za ohranjanje človečnosti, medsebojnega spoštovanja, skupnostnemu delovanju.

Ključne besede

kriza psihologije, študentska gibanja, feministična kritika psihologije, antipsihiatrično gibanje, emancipatorna vloga psihologije

Mirjana Nastran Ule, Redna profesorica, Center za socialno psihologijo, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija
Mirjana.Ule@fdv.uni-lj.si

Citiranje:
Nastran Ule, M. (2026). The development of critical psychology and its contribution to social change in Slovenia. *Annual Review of Critical Psychology, 22*.
https://doi.org/10.5281/zenodo.21079256

CC BY NC ND

Uvod

V prispevku razpravljam o razvoju kritične psihološke teoretske in praktične produkcije in njenem prispevku k družbenim spremembam v Sloveniji. Analiziram razloge za pojav kritične psihologije, ki so po mojem mnenju dvojni. Širši politični razlogi segajo v spremembo družbene klime v začetku sedemdesetih let v Sloveniji in Jugoslaviji. V ožjem akademskem smislu se je predvsem med angažiranimi študenti psihologije sprožilo nezadovoljstvo z ozko eksperimentalno vedenjsko usmerjeno akademsko psihologijo, ki se ni odzivala na družbene probleme in potrebe.

V kratki zgodovini psihologije kot znanosti so se nenehno vrstila krizna obdobja in prevpraševanja o temeljnih teoretskih modelih psihologije. Ti modeli so v določenih družbenih obdobjih dajali prednost znanstvenemu objektivizmu po zgledu naravoslovnih ved na primer behavioristični, empiristični, funkcionalistični modeli. V drugih obdobjih pa so sledili zahtevi po družbeni relevantnosti in družbenemu aktivizmu na primer humanistično-hermenevtski, socialno kritični modeli. Ta krizna obdobja v psihologiji so povezana s širšimi družbenimi dogajanji in večinoma sovpadajo z zaostritvijo družbenih kriz in potrebi po družbenih spremembah.

Čeprav se govor o krizi psihologije v kratki zgodovini psihologije nenehno ponavlja, pa se zdi, da so predvsem razprave o krizi psihologije v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja ponudile možnost paradigmatskega obrata v psihologiji. Ob naslonitvi na izjemno vplivno kritično teorijo družbe so se razvile različne veje kritične psihologije, ki so zavračale konvencionalne modele psihologije in jih skušale preseči z družbeno kritično psihologijo. V teh razpravah se je prevpraševala do tedaj prevladujoča individualistična in pozitivistična paradigma psihologije. Kritični pristop se je tedaj zavzel za spremembo psihologov iz nevtralnih opazovalcev psiholoških pojavov v družbeno pozicionirane subjekte v raziskovalnem procesu (Holzkamp,1972; Gergen, 1973; Llewelyn & Kelly, 1980; Sampson, 1983).

Pravzaprav pomen kritične psihologije ni v tem, da daje neko izdelano alternativno podobo psihologije, temveč da nam omogoča večjo družbeno, epistemološko, metodološko in praktično izhodišče, kot nam jih omogočajo dominantni modeli psihologije. Vrednost in pomen kritične psihologije je, da nas opozarja na odtujene družbene podsisteme, ki se skušajo dvigniti nad družbo in biti njeni reprezentanti, in ki vse družbeno dogajanje podrejajo partikularnim interesom. Kritična psihologija tako omogoča psihologiji dosegati večjo družbeno relevantnost in višjo raven refleksije lastnih teoretskih predpostavk.

Začetki kritične psihologije v Sloveniji

Vzpostavitev študija in znanstvenega razvoja psihologije v Sloveniji in celotni Jugoslaviji po drugi svetovni vojni je bila dolgo časa močno omejena tako zaradi slabih ekonomskih razmer v povojni Jugoslaviji, kot tudi zaradi pomanjkanja akademsko izobraženih psihologov, ki bi lahko poučevali psihološke predmete na akademski ravni. Poleg tega so bile humanistične vede v povojnem obdobju v Jugoslaviji izpostavljene pritiskom ideološkega dogmatizma, ki ga je na vse družboslovne in humanistične vede izvajal tedanji enopartijski režim. Posebej psihologija je bila izpostavljena očitkom o »buržoaznosti« in »meščanskosti« vede, nepotrebne za socialistično in proletarsko državo.

Na razvoj Jugoslavije v povojnem obdobju je namreč močno vplival konflikt, ki je eskaliral leta 1948 med jugoslovanskim vodstvom (Tito) in tedanjim sovjetskim vodstvom (Stalin). Ta konflikt je od jugoslovanskega državnega vodstva med drugim terjal, da Jugoslavija razvije svojo inovativno obliko socialistične demokracije, ki bi bila alternativa tako sovjetskemu modelu realnega socializma kot tudi zahodnim modelom socialne države. V Jugoslaviji je vlogo tovrstne politične inovacije prevzel sistem družbenega samoupravljanja. Ta sistem je bil zamišljen kot sistem neposredne demokracije z delavskim upravljanjem s podjetji in z občanskim upravljanjem z lokalnim družbenim okoljem. Vsaj tako je delovala politična propaganda in s tem krepila enotnost in prikrivala notranje napetosti in konflikte. Temu je pripomogla tudi karizmatična vloga predsednika Tita v zunanji politiki, ki je postal vodilni protagonist politike blokovske neuvrščenosti, okrog katere se je zbrala večina držav tako imenovanega tretjega sveta.

Psihologija kot veda se je tako morala boriti za priznanje kot znanstvena in akademska disciplina neodvisna od drugih znanosti in filozofije po eni strani ter kot politično in ideološko nevtralna znanost po drugi strani. Zato so že ob vzpostavitvi študija psihologije na Univerzi v Ljubljani ustanovitelji definirali psihologijo kot naravoslovno vedo in jo razvijali kot eksperimentano vedo po vzoru naravoslovja. Prvi oddelek za psihologijo v Sloveniji je bil ustanovljen leta 1950 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Na ustanovitev je odločilno vplival Mihajlo Rostohar, na Dunaju promoviran doktor filozofije. Rostohar je pred drugo svetovno vojno raziskovalno in pedagoško deloval na Univerzi v Pragi, kjer je leta 1925 ustanovil prvi samostojni oddelek za psihologijo in psihološki laboratorij za eksperimentalno psihologijo na Češkoslovaškem. Ob ustanovitvi oddelka za psihologijo na Univerzi v Ljubljani je Rostohar postal njegov prvi predstojnik. Ker se je leta 1959 že upokojil, ni močneje vplival na razvoj znanstvene psihologije v Sloveniji.

Na razvoj oddelka za psihologijo na Univerzi v Ljubljani sta v začetnem obdobju najbolj vplivala hrvaška profesorja Ramiro Bujas in njegov sin Zoran Bujas. Ramiro Bujas velja za utemeljitelja znanstvene psihologije v Jugoslaviji. Pred prvo svetovno vojno je v Gradcu študiral filologijo in književnost ter psihologijo. V Zagrebu je že leta 1920 ustanovil prvi laboratorij za eksperimentalno psihologijo in ustanovil revijo Acta Instituti Psychologici Unversitatis Zagrabiensis, ki izhaja še danes. Eksperimentalno se je ukvarjal s psihofiziologijo čutil in s problemi mišljenja. Predvsem pa je znan po razvoju statistične metodologije za psihologe. S statistično metodologijo v psihologiji se je ukvarjal tudi njegov sin Zoran Bujas, ki je imel tudi velik vpliv na razvoj eksperimentalne s kvantitativnimi metodami podprte akademske psihologije v Ljubljani in Zagrebu.

Akademska psihologija v Sloveniji je bila zato v prvih desetletjih po ustanovitvi oddelka za psihologijo izrazito empiricistično usmerjena. Behavioristična paradigma psihologije se je zdela v začetkih akademske psihologije najbolj znanstveno obetavna po vzoru priznanih naravoslovnih znanosti in primerna za vzpostavitev psihologije kot znanosti. Obenem se je zdela tudi najbolj vrednotno nevtralna, osvobojena možnih ideoloških interpretacij, kar je bilo zaželeno v času, ko je politika v Jugoslaviji skušala nadzorovati tudi znanost. To je zaviralo razvoj vseh drugih smeri psihologije, predvsem razvoj kritično refleksivnih smeri.

Vendar so se koncem šestdesetih in v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja tudi med nekaterimi študenti in študentkami psihologije v Sloveniji pojavile razprave o krizi psihologije in kritike akademske psihologije. Te razprave so bile del posebne sociokulturne klime, ki so jo v tem času sprožila študentska gibanja v Jugoslaviji. Nastanek študentskih gibanj v univerzitetnih središčih

v Sloveniji in v drugih republikah Jugoslavije konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja je bil tesno povezan z kriznim obdobjem v tedanji socialistični Jugoslaviji. Jugoslavija idej samoupravljanja in neuvrščenosti zaradi slabe gospodarske politike na žalost ni zmogla preobraziti v razvojni kapital. Poleg tega so se vseskozi pojavljala trenja med republikami, ki so eskalirala v šestdesetih letih predvsem zaradi konflikta med libertarnimi interesi nekaterih republik in avtoritarnimi in nacionalističnimi interesi drugih republik skupne države Jugoslavije.

Sociokulturna klima in zgodovinske okoliščine se vedno prepletajo med seboj. Še posebno so se prepletale v času študentskih gibanj. Študentska gibanja, ki so konec šestdesetih let zajela pomemben del sveta, niso bila politična gibanja v tradicionalnem pomenu te besede. Niso imela jasnih političnih ciljev, niso bila strankarsko vezana, niso jih vodile izdelane organizacije političnih aktivistov. Pač pa so bila politična v tem, da so v javno zavest pripeljala številne komponente in težnje libertarne civilne družbe. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je predvsem v Sloveniji začela razvijati bolj odprta družbena klima. Bil je čas tako imenovane ekonomske in politične liberalizacije. V tem času je prišlo do množičnejšega nadaljevanja študija na terciarni stopnji, večje mobilnosti mladih in odpiranja v evropski in svetovni prostor. Študentje smo začeli problematizirati dogajanja v širšem družbenem, pa tudi v ožjem akademskem okolju. Študentje v Sloveniji in drugih univerzitetnih centrih po Jugoslaviji smo zahtevali več kritičnosti do političnih, pa tudi akademskih režimov, več odprtosti in liberalizacijo javnega in akademskega diskurza.

V ospredju študentskega gibanja v Sloveniji, v Jugoslaviji in v svetu so bile človekove pravice, družbena pravičnost, solidarnost z zatiranimi in marginaliziranimi družbenimi skupinami in narodi, mirovništvo, odpor do potrošništva in odpiranje ekoloških vprašanj. Ob tem protestniški študentje nismo nastopali le kot promotorji demokratičnih sprememb, temveč tudi kot nosilci in promotorji kritične refleksije na sploh, zlasti v družbenih znanostih vključno s psihologijo. Tudi ni slučaj, da smo kritično refleksijo psihologije gojili in izražali predvsem kritični študentje psihologije in veliko manj akademski in profesionalni psihologi. Tako smo v okviru Pedagoškega inštituta v Ljubljani v 80 letih organizirali vrsto simpozijev, na katerih smo tematizirali nekatere ključne psihološke koncepte. Na simpoziju z naslovom: »Vsestransko razvita osebnost« smo leta 1985 kritično tematizirali pojem vsestransko razvite osebnosti, na katerem je temeljila tedanja socialistična pedagogika. Ravno zato, ker ta pojem nastopa kot samoumeven in nevprašljiv, obenem pa je pojmovno nerazčlenjen in nejasen, nosi v sebi kali ideologizacije, sili v pragmatične interpretacije odvisne od trenutnih političnih interesov.[1]

Ravno teoretska diskusija, ki so jo vzpodbudili prispevki s simpozija o vsestransko razviti osebnosti, je vodila do konstituiranja civilno družbenega gibanja za analizo šolskega polja, ki je nadaljevanla s sistematičnim in kritičnim spremljanjem ukrepov države v izobraževalnem sistemu. Rezultat tega gibanja sta bila še dva odmevna simpozija: simpozij z naslovom Razmerja med vzgojo in izobraževanjem[2] ter simpozij z naslovom Teorija vzgoje: moderna ali postmoderna?[3]

[1] Prispevki iz simpozija so bili objavljeni v posebni številki revije Problemi (4, 1985)
[2] Prispevki iz simpozija Razlika med vzgojo in izobraževanjem so bili objavljeni v posebni številki Problemi-Šolsko polje (11,1988)
[3] Prispevki iz simpozija Teorija vzgoje in izobraževanja so bili objavljeni v novo ustanovljeni reviji Šolsko polje (3,1990)

Študentska gibanja v Jugoslaviji so bila presenetljivo množična in odmevna v javnosti. Nanje so se hitro navezala druga civilno družbena gibanja; feministična, antipsihiatrična, mirovna, ekološka. Ta gibanja niso bila slučajni ali od zunaj preneseni pojav v tedanji socialistični Jugoslaviji, pač pa so izvirala iz notranjih nasprotij in konfliktov, ki so jih sprožali poskusi delnega odpiranja družbe v času tako imenovane ekonomske in politične liberalizacije v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Ta nasprotja so spodbujala nastanek in širjenje družbene kritike in inovacijskih pobud, ki so našla svoj odmev tudi v nekaterih bolj avtonomnih in kritično usmerjenih družboslovnih medijih na primer v revijah *Praxis* (Zagreb), *Perspektive* (Ljubljana), *Sociologija* (Beograd). Nosilci teh pobud so bili kritično in marksistično usmerjeni intelektualci (filozofi, sociologi, pisatelji), ki so se tudi mednarodno uveljavili. Pomembna in mednarodno uveljavljena so bila poletna srečanja filozofov in na otoku Korčuli - tako imenovana Korčulanska filozofska šola in mednarodni družboslovni posveti v Dubrovniku v tako imenovanem Dubrovniškem mednarodnem centru.

Eden od vzrokov za kritično prevpraševanje struktur oblasti v 70 in 80 letih prejšnjega stoletja, je bila tudi svojevrstna kriza univerz oziroma struktur vednosti, ki so jih proizvajale univerze. Tedanje univerze so namreč praviloma sledile modelu Humboldtove univerze, ki pa ni več ustrezal zahtevam časa, saj je stremel k vase zaprti in neinventivni vednosti, ki ni bila več v stiku z zelo naglim razvojem takratne družbe in znanosti. To je veljalo tudi za slovenske univerze. Posamezni kritično usmerjeni študentje psihologije, ki smo prišli v stik s takratnimi prevladujočimi evropskimi kritičnimi teoretskimi tradicijami, smo želeli preseči empiristični in deskriptivni horizont študija psihologije in ga preusmeriti v doseganje praktične in emancipatorne relevantnosti (Ule, 1982; Bahovec, 1983; Miheljak, 1983; Ule, 1986). Podporo smo dobili med študenti drugih humanističnih smeri predvsem filozofije in sociologije.

Pod vplivom družbeno kritičnih avtorjev frankfurtske šole s takrat zelo angažiranimi teoretiki sodobne družbe, kot so bili Adorno, Horkheimer, Marcuse, Habermas, pa francoskim strukturalizmom z znamenitimi avtorji kot so bili Foucault, Althusser, smo začeli kritično prevpraševati tedanjo pozicioniranost psihologije v Sloveniji.). Izredno pomemben tekst za razvoj kritične psihologije je tedaj predstavljal Adornov spis o razmerju med psihologijo in sociologijo. Prevod je bil objavljen v reviji Problemi (Adorno, 1976). Adorno je v njem analiziral napetost med makro (sociološko) in mikro (psihološko) raven analize družbe. Poudarjal je, da tu ne gre za ločena področja, temveč za dialektično prepletanje družbenih struktur in individualne psihe. Njegova ključna zahteva je bila, da mora sociologija ohranjati svojo kritično moč, vendar mora tedaj znati uvideti psihološke mehanizme, vendar ne reducirati kompleksnih socialnih pojavov nanje.

Prav takratna evropska teoretska produkcija je bila pomembna oporna točka tudi študentskega gibanja. S kritičnimi tokovi v psihologiji smo se slovenski kritični psihologi seznanili predvsem na študijskih izpopolnjevanjih v tujini, predvsem v Nemčiji in Franciji. Jaz sem bila v osemdesetih letih na študijskem izpopolnjevanju v Munchnu in Berlinu. Tam sem se seznanila z nekaterimi pomembnimi predstavniki kritične psihologije in z njihovimi deli na primer z Wofgangom Mertensom in Heinrichom Keuppom iz LMU München ter s Klausom Holzkampom iz FU Berlin. Tedaj sem v živo spoznala, da lahko kritična psihologija argumentativno posega tako v tkivo prevladujoče psihologije in v tkivo družbe, kjer se psihologija dogaja.

Pomemben za razvoj kritične psihologije v tistem času je bil Klaus Holzkamp, ki je skušal razviti splošno, marksistično zasnovano antropološko-historično podlago za rekonceptualizacijo

celotne psihologije in psihološke prakse. Kolzkampova temeljna teza je bila, da naj psihologija raziskuje procese dejavnega poseganja posameznika v predmetni svet in procese prisvajanja, to je razvijanja duševnih in fizičnih sposobnosti za udejanjanje človeka v predmetnem svetu (Holzkamp, 1972). Seznanila sem se tudi z drugimi smermi tedanje kritične psihologije v ZRN, npr. z Lorenzerjevo »kritično teorijo subjekta«, ki je raziskovala procesa nastajanja in ponotranjanja nezavednih »interakcijskih form« (Lorenzer, 1977) ter s Habermasovo interakcionistično teorijo socializacije in komuniciranja (Habermas, 1981).

Na kongresih psihologije Jugoslavije ali na drugih formalnih psiholoških posvetih smo prišli v stik tudi z nekaterimi kritično orientiranimi študenti in asistenti v akademskih centrih v drugih republikah Jugoslavije. Na Univerzi v Beogradu je bilo nekaj libertarno usmerjenih kolegov, ki so bili tudi družbeno in politično angažirani, na primer dr. Žarko Korač in dr. Bora Kuzmanović. Žarko Korač je kasneje v prvem desetletju enaindvajsetega stoletja sodeloval v vladi Zorana Đinđiča, ki je bila edina demokratska in libertarna vlada v Srbiji po razpadu Jugoslavije. Žarko Korač je po atentatu na Đinđiča začasno celo prevzel vodenje vlade. Bora Kuzmanovič je nadaljeval delo začetnika socialne psihologije v Beogradu dr. Nikole Rota.

Zanimivo je, da kritični psihologi in psihologinje iz Slovenije, vključeni v študentska in druga družbena gibanja, na primer feministična, mirovna, antipsihiatrična, ki smo nadaljevali kariero v akademski sferi, tedaj nismo bili sprejeti niti zaželjeni na oddelku za psihologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Svojo kritično raziskovalno delo smo razvijali v drugih akademskih institucijah na primer na Fakulteti za družbene vede, Fakulteti za socialno delo, Inštitutu za kriminologijo itd. Smo se pa medsebojno povezovali in sodelovali pri skupnih projektih in akcijah.

Zasebno je politično

V Sloveniji in na področju celotne Jugoslavije je pomembno vlogo v kritični misli, pa tudi v formiranju kritične psihologije odigralo feministično gibanje. Feministično gibanje, ki se je kot zadnje v vrsti novih civilnodružbenih gibanj oblikovalo v sedemdestih letih prejšnjega stoletja, je bilo tudi imanentna kritika ideje emancipacije, kot so ga razumela druga družbena gibanja. Ob tem je potrebno poudariti, da študentska gibanja niso tematizirala problem patriarhalne ideologije in spolne diskriminacije. To smo morale izpostaviti ženske same skozi svoje gibanje, ko smo ugotovile, da smo ostale spregledane, čeprav smo aktivno sodelovale v drugih gibanjih, subkulturah in uporih.[4] Smo se pa v teh gibanjih toliko opolnomočile, da smo se lahko združile in same postavile patriarhalno ideologijo in vprašanje spolne diskriminacije pod vprašaj.

Izhajale smo iz izkušnje socializma. Jugoslovanski socializem je poskušal aktivno presegati nacionalna in druga družbena nasprotja z idejo bratstva in enotnosti ter razredna nasprotja s podružbljanjem privatne lastnine in z razvijanjem sistema samoupravljanja. Ni pa se ukvarjal s patriarhalnimi razmerji, ki so bila močno prisotna v vseh tradicijah in kulturah tedanje Jugoslavije in so ohranjala podrejenost žensk v zasebni in javni sferi (Mežnarič in Ule, 1993) Ženske so bile v javnosti prisotne predvsem v nepolitičnih dejavnostih, v sferi dela. To so kazale tudi javnomnenjske raziskave o delitvi dela v družini v 70 letih prejšnjega stoletja (Ferligoj at all, 1979)

[4] Več o tem v tematski številki znanstvene reviji Žena (revija za družbena in kulturna vprašanja o mestu in vlogi žensk v družini in družbi, ki jo je izdajala feministična sekcija v Zagrebu), 1980, 38, 4-5.

Za tedanje feministično gibanje v Sloveniji in Jugoslaviji je bila značilna tesna povezanost osebnih izkušenj, aktivističnega dela in teoretske dejavnosti. Prav nekatere študentke psihologije na Univerzi v Ljubljani, članice feminističnega gibanja, smo začele s kritično razpravo in diskusijami o emancipatorni vlogi psihologije prav skozi tematizacijo spola v družbi in psihologiji. Spremljale smo kritične feministične študije pomembnih psihologinj iz akademske sfere po svetu. Zelo pomembna je bila monografija *In a different Voice* Carol Giglligan, tedaj asistentke harvardskega profesorja Jamesa Kohlberga, ki v knjigi analizira spolno pristranost njegove klasične teorije moralnega razvoja (Gilligan, 1982). Pomembna za nas so bila tudi dela kritičnih feminističnih psihologinj kot so Sue Wilkinson in Celie Kitzinger, Erice Burman, Rhode Unger. Vzpostavile smo mrežo feminističnih psihologinj in sociologinj iz akademskih okolij v Jugoslaviji in se srečevale na okroglih mizah in razpravah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani in objavljale kritične sociološke in psihološke razprave v znanstvenih revijah[5]. V Beogradu je bila pomembna sodelavka Lepa Mladenovič, ki se od 90 let prejšnjega stoletja aktivno ukvarja z raziskavami in svetovanjem ženskam, ki se spopadajo s travmo zaradi spolnega nasilja tudi posilstva v vojni na področju Balkana v devetdesetih letih[6].

Osnovni problem za uveljavitev feministične kritike psihologije je bilo zavračanje njene profesionalne legitimnosti in njenega znanstvenega statusa pri tedanjih nosilcih akademske psihologije. Glavni argument proti znanstvenemu in profesionalnemu uveljavljanju feministične perspektive v psihologiji je bil, da je neznanstveno-ideološko obarvana, da imajo feministične študije pretežno intuitiven, ne pa racionalno-diskurziven značaj. Zato feministične in tudi druge oblike kritike prevladujoče akademske psihologije niso uspele prodreti na univerzitetno raven in tudi v javnosti niso bile tako odmevne, kot smo pričakovali.

Pomembno vlogo je feministično gibanje v Sloveniji odigralo v 90 tih letih prejšjega stoletja v obdobju osamosvajanja Slovenije in sprejemanja nove ustave. Prav pravica do abortusa je bila preizkusni kamen novih političnih razmer. Čeprav smo v Jugoslaviji že sredi sedemdesetih let dobili ustavno pravico do abortusa, so nasprotniki abortusa hoteli to pravico izbrisati iz nove ustave. Ravno s skupno akcijo vseh družbeno civilnih gibanj, smo uspele to pravico ohraniti tudi v novi ustavi (Bahovec, 1991).

Feministična perspektiva je v psihologijo kljub vsem oviram vpeljala pomembne teoretske inovacije; na primer tematizacijo razmerja zasebno/javno – dualizma, na katerem počiva neenakopravni položaj žensk v družbi, dalje pojem seksizma kot vodilnega instrumenta v analizi ideologije spolnih vlog ter afirmacije spola kot družbene kategorije in kot empiričnega problema (Rener & Ule, 1998). Že sama feministična parola *Zasebno je politično* je vzpodbudila razcvet psihološke imaginacije na tem področju. Neproblematizirana zasebnost je s tem postala vidna, problematična, vredna znanstvene obravnave. Še več, v zadnjih desetletjih so prav fenomeni, kot je vsakdanji svet, zasebnost in nanje vezane subteme, kot so družina, odnosi, telo, zdravje, prehranske

[5] V zbirki Knjižnica revolucionarne teorije, ki jo je izdahala takratna Zveza socialistilčne mladine Slovenije je izšel zbornik z naslovom: O ženski in ženskem gibanju (1985, 26)
Izdali smo več tematskih številk Problemov s feministično tematiko; npr. »Žensko vprašanje kot izvržek«; marksizem, feminizem in razredni boj, 1986

[6] Lepa Mladenovič je leta 2024 je izdala monografijo *Feministični pristop k nevrobiologiji travme posilstva (Mladenovič 2024)*.

prakse, življenjski stili, individualizacija, postali najatraktivnejše teme v psihologiji in drugih družboslovnih vedah (Ule idr., 2018).

K razmerju med individualnim in družbenim

Leta 1983 smo na Posvetovanju psihologov Slovenije kritični psihologi prvič organizirali sekcijo z naslovom *Kritika akademske psihologije*, kjer smo razpravljali o pozitivizmu v (psihološki) znanosti, o razmerju med individualnim in družbenim v koncepcijah psihološkega subjekta[7]. Zavrnili smo ostre delitve področij med psihologijo ter sociologijo in drugimi družbenimi vedami. Delitev dela in področij med temi disciplinami je namreč opravičilo za prevladujoče individualistične in pozitivistične psihološke konceptualizacije subjekta, osebnosti, sebstva, ki družbeno reducirajo na medosebno. Sociologiji in drugim družbenim vedam pa prepuščajo analizo kontekstov, v katerih se ta medosebna razmerja konstituirajo (Miheljak, 1984; Ule, 1984; Bahovec, 1984). Hkrati pa zaradi te delitve spregledajo oziroma se izognejo vprašanju, ki je eno ključnih vprašanj kritičnih pristopov: kako konceptualizirati psihično kot v jedru družbeno. Natanko implicitna predpostavka, da je družbeno in individualno/psihološko mogoče obravnavati ločeno in preprosto seštevati, je ena od osrednjih tarč kritike, ki jih kritične smeri v psihologiji od nemške kritične psihologije naprej naslavljajo na konvencionalne psihološke konceptualizacije. Ta predpostavka je hkrati tudi ena od ključnih ovir, ki onemogočajo refleksijo političnih in ideoloških ozadij psiholoških konceptov in njihovih učinkov (Mencin & Ule, 2013).

Hkrati z družbenimi gibanji in kritično teoretsko refleksijo smo kritično usmerjeni psihologi v sedemdesetih in osemdesetih letih v Sloveniji izpostavljali refleksiji in praktičnim posegom tudi svetovalne in terapevtske prakse ter totalne ustanove. Skupna vsem alternativnim terapevtskim praksam, ki so izhajale iz kritično psiholoških teoretskih konceptov, je bila ideja dezinstitucionalizacije. Ta ideja ni bila razumljena samo kot poskus zapiranja totalnih ustanov. Predvsem je šlo za nadomeščanje totalnih ustanov s takšnimi odgovori na stiske ljudi, ki jih lahko ustvarimo tam, kjer ljudje sicer živijo – v skupnosti. Šlo je za spremembo same epistemologije pojmovanja stiske, pomoči in okrevanja, premika od patologiziranja k normalizaciji izjemnega. Šlo je za poskus preobrazbe odnosov med strokovnjaki in uporabniki, premik moči k uporabniku. (Flaker idr., 2008).

Dezinstitucionalizacijo v Sloveniji je začela skupina raziskovalcev, pretežno psihologov iz Inštituta za kriminologijo pri pravni fakulteti Univerze v Ljubljani z delovanjem v prevzgojnem zavodu za mladoletne fante v Logatcu, kjer je v obdobju od leta 1967 do leta 1971 potekal svojevrsten projekt, znan pod imenom „Eksperiment v Logatcu«. Cilj tega projekta, ki je izhajal iz načel antiavtoritarne vzgoje, je bil sprememba vzgojne paradigme v sicer izrazito avtoritarni instituciji (Dekleva idr., 1982). Hkrati z inovacijami v praksi so razvijali nove metodologije v socialno psihološkem raziskovanju, kot je akcijski eksperiment in uvajali nove teoretske tradicije, kot je Lewinova teorija polja in na njej temelječa skupinsko dinamična terapija (Mencin & Ule, 2013).

Eno izmed pomembnih dogajanj, ki sodijo v projekte kritičnih psihologov v Sloveniji, je bilo prav gotovo tudi antipsihiatrično gibanje, ki se je konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let

[7] Gregorač J. (ed.): Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož November 1983. (Conference of Slovenian psychologists, Portorož,November 1983). Ljubljana: Društvo psihologov SR Slovenije.

konstituiralo v Sloveniji tako na intelektualni kot praktični ravni. Gibanje je temeljilo na tezi, da je duševna bolezen tudi produkt interakcije med posameznikom in družbo. Zato je pomemben odziv družbe na duševno bolezen sprejemanje in vključevanje, ne stigma. Zato je bila ena od ključnih zahtev antipsihiatričnega gibanja, da se pacientom znova zagotovi dostojanstvo. Teoretsko so akterji gibanja izhajali iz Goffmanove teorije stigmatizirane identitete in analize totalnih ustanov ter Foucaultove analize disciplinskih družb. Glavni dogodek gibanja je bil ustanovitev »Društva za pomoč v duševni stiski«. Ustanovili sta ga kritično usmerjeni psihiatrinja Ana Rojnik in psihologinja Tanja Lamovec z nekaterimi pacienti. Med socialno psihiatrične poskuse lahko štejemo tudi ustanovitev »Kluba za prevencijo narkomanije«. Namen je bil mladim, ki so se navduševali nad alternativnimi ideologijami in življenjskimi slogi, dati prostor za eksperimentiranje. Tako je klub prirejal različne večere in delavnice, ki so k nam uvajale nove oblike humanističnih psihoterapij, eksperimentalno gledališče pa tudi jogo, makrobiotiko, masažo. Ustvarila se je skupnost mladih ljudi in pomemben prostor za svobodno eksperimentiranje.

Akterji tega dogajanja so se začeli povezovati v jugoslovanskem prostoru z mrežo alternativ psihiatriji. Pomemben dogodek skupine je bil posvet Psihiatrija i društvo v Beogradu, ki ga je organizirala že omenjena beograjska kritična psihologinja Lepa Mladenović. Udeležila pa se ga je tudi skupina kritičnih psihologov iz Slovenije: Gabi Čačinovič, Ana Rojnik in Vito Flaker, kjer so se srečali z Davidom Cooperjem, Felixom Guattarijem in drugimi. Predvsem Davida Cooperja so slovenske skupnostne izkušnje zelo zanimale in se je celo dogovoril, da bi prišel na naslednji tabor. Žal je medtem umrl.

Leta 1988 je skupina mladih alternativnih psihologov in psihiatrov pod vodstvom Vita Flakerja ustanovila »Odbor za družbeno zaščito norosti«, ki še danes deluje pod imenom »Altra – Odbor za novosti v duševnem zdravju«. Odbor za družbeno zaščito norosti je deloval kot novo družbeno gibanje in je svoje delovanje usmerilo v kritike totalne ustanove nasploh ter prakso zapiranja in represije na področju duševnega zdravja posebej. Odbor za družbeno zaščito norosti je postal zbirališče ne samo prostovoljcev in mladih strokovnjakov, temveč tudi uporabnikov, ki so prišli po zaščito, ko so potrebovali zagovornika. Praktično delo Odbora je bilo usmerjeno v svetovanje, zagovorništvo, prostovoljno delo na taborih. Vendar bi lahko rekli, da je bila najpomembnejša dejavnost Odbora destigmatizacija, ozaveščanje javnosti, in krepitev občutljivosti za to področje.

Odbor za zaščito norosti je bil pobudnik in nosilec vrste pobud in projektov, katerih skupna dejavnost je bila prestrukturiranje totalnih ustanov, razvoj skupnostnih ustanov, stanovanjskih skupnosti. Cilj odbora je bil krepitev moči in avtonomije uporabnikov, zaščita njihovih pravic ter destigmatizacija ljudi s težavmi v duševnem zdravju, uživalcev prepovedanih drog, telesno hendikepiranih, brezdomcev, pripadnic in pripadnikov etničnih manjšin itd.[8] To gibanje je imelo tudi politično podporo. Politično ga je podpirala Zveza socialistične mladine Slovenije, ki je bila tedaj močna in javno cenjena politična institucija. Ta se je po osamosvojitvi formirala v liberalno-demokratsko stranko, ki je bila vodilna stranka v času tranzicije v devetdesetih letih v Sloveniji.

[8] Ti projekti so bili strokovno predstavljeni in reflektirani v več temetskih znanstvenih revijah na primer Časopisu za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo (11, 1975), ki je bil v celoti posvečen strokovni predstavitvi antipshiatrije.

Kritična misel v času tranzicije iz socializma v neoliberalizem v Sloveniji

V devetdesetih letih je prišlo do razpada socialistične Jugoslavije. Po kratki vojni intervenciji jugoslovanske armade v Sloveniji, je prišlo do ustanovitve neodvisne države Slovenije, ki je kmalu nato vstopila v Evropsko unijo in v zvezo NATO. To je bilo v Sloveniji tudi obdobje nagle tranzicije od samoupravnega socializma k (neo)liberalni demokraciji. Na eni strani je šlo za uveljavljanje osnovnih načel pravne države in demokratične civilne družbe. Vzporedno so se dogajali procesi privatizacije, ki so gradili na tedaj dominantnih vzorcih neoliberalnega kapitalizma. Vendar liberalizem, ki ga je promovirala neoliberalistična ideologiji, ni bil tisti, ki je botroval človekovim pravicam in državljanskim svoboščinam, ampak tisti, ki daje vse potrebne vire na razpolago kapitalu. Slovenija se ni izognila hitri merkantilizaciji in privatizaciji ekonomskih resursov skupaj z repatriarhalizacijo družbenih odnosov v javnosti in zasebnosti. Tako je tranzicija iz državno-partijskega sistema v tržno ekonomijo in politično demokracijo v Sloveniji pomenila predvsem osnovanje nacionalne države, ki je postala odvisni člen globalne neoliberalne agende.

Najbolj problematičen za slovensko družbo v času tranzicije je bil prehod iz visoke stopnje enakosti v socializmu v polarizacijo družbe in delitev na zmagovalce in poražence ekonomskega in tehnološkega razvoja v postsocializmu. Družbena gibanja npr. študentska, feministična, LGBT, mirovna, ki so se še v času socializma borila za uveljavljanje demokracije, socialne pravičnosti in človekovih svoboščin, so sicer v novih razmerah v Sloveniji dosegla nekatere svoje temeljne cilje na primer odpravo enostrankarske vladavine, ideološke cenzure, uveljavljanje političnega pluralizma. Obenem pa so se pojavile nove dileme, kako se v novih razmerah boriti za nekatere elementarne človekove svoboščine in pravice, ki so bile v času socializma že uveljavljene na primer enakopravnosti spolov, enake možnosti za izobraževanje, za delo.

Predvsem pa se je poslabšal položaj tistih, ki v tej novi strukturi niso imeli stabilnega položaja. Zato smo se v tranzicijskem obdobju kritični psihologi obrnili k raziskavam na področjih, ki so bila najbolj izpostavljena rušilnim učinkom neliberalne preobrazbe družbe (Mencin Čeplak, 2013). Na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, kjer pedagoško in raziskovalno delujem na področju socialne psihologije, sem z nekaj kolegi psihologi (Vlado Miheljak, Metka Mencin) ustanovila Center za socialno psihologijo, ki deluje v okviru Inštituta za družbene vede. V Centru smo v zadnjih tridesetih letih sistematično izvajali kritične študije mladine in odraščanja, vsakdanjega življenja, življenjskih potekov in študij spolov. Posebej sistematično smo v zadnjih tridesetih letih izvajali študije mladine, po letu 2000 v sodelovanju z evropskimi partnerji v okviru projetkov EU.

Že na študijskem izpopolnjevanju v Nemčiji v osemdesetih letih sem se namreč seznanila s študijami mladine, ki jih v Nemčiji izvajajo pod nazivom Schell Studie[9]. Tedaj sem spoznala, kako pomembne so študije mladine ne samo za ugotavljanje značilnosti mlade generacije, ampak zaradi razvojnih potencialov, ki jih vsebujejo. Mladi so pravzaprav indikator družbenih sprememb. Zato se mi je zdelo zelo pomembno raziskovati mlade v tranzicijskih razmerah v Sloveniji. Prav po povratku

[9] Raziskave mladine od leta 1953 financira korporacija Shell, čeprav so povsem neodvisne in potekajo v okviru akademskih institucij. Od leta 2002 v okviru Univerze v Bielefeldu. Vodja raziskav je v zadnjih desetletjih vodilni nemški sociolog mladine Klaus Hurrelmann.

leta 1985 v Slovenijo sem dobila povabilo za sodelovanje v jugoslovanski raziskavi mladih, katere pobudnik sta bila Inštitut za društvene nauke iz Zagreba in Inštitut za društvene nauke iz Beograda[10].

Rezultati raziskave so presenetili tako raziskovalce kot politično javnost. To je bila prva raziskava na področju Jugoslavije, ki je skozi razlike v življenjskih in vrednotnih orientacijah mladih iz različnih republik opozorila na to, kako velike so razlike med republikami Jugoslavije. Razlike med mladimi iz različnih republik so bile namreč daleč večje kot razlike v njihovem socialno ekonomskem statusu ali izobrazbenem statusu. Zanimivo je bilo, da so bili mladi najbolj kritični v svojih stališčih do družbenih in političnih vprašanj v okoljih, kjer je bila družbeno ekonomska situacija najugodnejša (Slovenija) in najbolj politično lojalni v okoljih, kjer je bila politično ekonomska situacija manj ugodna (Srbija, Bosna) (Ule, 1988). Prav ta raziskava je opozorila na temeljne razlike v jugoslovanski družbi, ki so nekaj let kasneje eskalirale v vojnih spopadih in razkroju Jugoslavije.

Mladina je bila v povojni Jugoslaviji pomembna družbena skupina, tesno povezana z idejami razvoja, napredka. V tranzicijskem obdobju po razpadu Jugoslavije s spremembo koncepta razvoja pa se je spremenil tudi odnos do mladih, ki niso več identificirani kot nosilci razvoja (Ule, 1995). To smo ugotavljali v raziskavah, ki smo jih v slovenskem prostoru izvajali od devetdesetih let dalje. Kot so pokazale naše raziskave mladih, so socialni in ekonomski statusi še naprej bistveno določali življenjske poteke mladih, a je njihovo učinkovanje manj vidno, in manj neposredno, ker so slabile kolektivne tradicije in naraščali pritiski k individualni politiki vodenja življenja. To je pomenilo tudi upadanje družbene moči mladih in izjemno hitre prehode kulturno-političnih inovacij mladih iz faze kreacije, gibanj, angažirnosti v množično pop-kulturo (Ule in Rener, 1998). Ti prehodi so sicer prispevali k juvenilizaciji množične kulture, narcističnemu poudarjanju nenehne mladosti in zavračanja stereotipov odraslosti, vendar nikakor niso uveljavljali mladih kot družbene subjekte ali vsaj kot nosilce razvoja in napredka, temveč kot subjekte množične potrošnje in industrije zabave.

Rušilnim učinkom neliberalne preobrazbe družbe so bile v zadnjih desetletjih izpostavljene tudi akademske institucije. To je proces, ki je sicer značilen za ves zahodni svet. Zahteva po odpiranju univerz je na določen način realizirana. Univerza je res stopila v službo družbe, vendar tako, da se od nje čedalje bolj pričakuje, da streže potrebam trga. Ideal vednosti se je spremenil v zahtevo po informaciji, ki naj se jo čim bolje proda. Med vednostjo in informacijo pa obstaja ogromna razlika. Smo informirani, kot nismo bili še nikoli v zgodovini. Standardi vednosti, predvsem pa sposobnost kritičnega mišljenja in refleksije, pa upadajo.

V raziskovalno delo se nenehoma tihotapijo razni partikularni družbeni interesi, ki skušajo vplivati na upravljanje z znanostjo in znanstveno prakso, vendar je njihov vpliv le redko neposreden. Prikriti družbeni interesi pogosto delujejo tako, da ustvarjajo domnevno neproblematični skriti kontekst raziskovanja in razmišljanja, v katerem se določeni postopki in prakse privzamejo kot samoumevne in so vsaj začasno zavarovane pred kritiko (Ule idr., 2015). Kritična preverjanja izpostavljajo na primer skrite ozadne vrednotne predpostavke upravljavcev znanosti, raziskovalcev in raziskovalk ali potlačeno pristajanje na partikularne interese družbeno ali kapitalsko močnih skupin

[10] Projekt pod vodstvom vodilnega hrvaškega sociologa Srđana Vrcana je potekal v letih 1985-1987 pod naslovom Položaj, zavest in problemi mlade generacije Jugoslavije (Vrcan, 1987). V njem pa smo sodelovali raziskovalci iz raziskovalnih institucij iz vseh republik. V raziskavo je bilo zajetih 6840 mladih iz vseh republik Jugoslavije v starosti od 15-27 let.

(Longino, 2001; Resnik, 2007). Skriti kontekst predstavlja hudo oviro kritičnemu preverjanju in premisleku mnogih domnevno objektivnih ugotovitev, izjav, konceptov ali ovrednotenj znanstvenega dela.

Znanstveno delo je že sicer intenzivno ter kognitivno, čustveno in časovno zahtevno in poteka pod nenehnim pritiskom norm znanstvenega vrednotenja in zahtev po znanstveni odličnosti. Od znanstvenice ali znanstvenika zahteva celostni osebni angažma in veliko odrekanja od kratkoročnih zadovoljitev zaradi (negotovih) prihodnjih dosežkov. Vprašanje pa je, če lahko tak odnos do svojega znanstvenega dela vztrajno ohranjajo in poglabljajo raziskovalke in raziskovalci kot posamezniki. Na te dileme je opozorila tudi ameriška filozofinja in teoretičarka spolov Judith Butler v svojem govoru ob podelitvi Adornove nagrade leta 2012.

Butlerjeva se je oprla na znamenito Adornovo ugotovitev v njegovem delu Minima Moralia, kjer Adorno pravi: »Wrong life cannot be lived rightly« (Adorno, 1974: 30). Butlerjeva je Adornovo ugotovitev razumela kot zavračanje iskanja dobrega življenja v slabem družbenem svetu. Sledeč Adornu je ugotavljala, da je povsem nesmiselno govoriti o etičnih in moralnih zadevah ločeno od splošnih družbenih razmer, in da je spraševanje o dobrem življenju enako spraševanju o pravšnjih oblikah politike, oziroma družbene ureditve (Butler, 2012: 19). Po njenem mnenju to pomeni predvsem problematiziranje in zavračanje videzov neizogibnosti sistemskega porajanja nezaželenih in spregledanih ljudi. Njihova življenja so paradigma slabega življenja. Z njimi so ogrožena tudi naša, domnevno dobra življenja, saj so človeška življenja medsebojno povezana. »My life is this life, lived here, in the spatio-temporal horizon established by my body, but it is also out there, implicated in other living processes of which I am but one.« (Butler, 2012: 11)

To pomeni, da bi morali tudi raziskovalci človeških življenj in družbenih vezi sistematično razvijati visoko občutljivost na poskuse nevtralizacije ali celo prikrivanja okoliščin, kjer se sistemsko generirajo »slaba« življenja, ki se jih lahko pogreša ali spregleda. Butlerjeva je na to vprašanje opozorila ob koncu svojega govora. Tam je med drugim emfatično ugotavljala, da smo praktično vsi ljudje v sodobnih neoliberalnih družbah neposredno ali posredno izpostavljeni univerzalni prekarnosti. Ogroženi smo od možnih okoliščin, kjer lahko izgubimo možnost za življenje, vredno življenja. Pomislimo le na realno nevarnost hitre in drastične preobrazbe sodobne družbe v izključevalno, delitveno in populistično naravnano družbo, ki ljudem ne pusti svobodno dihati in misliti.

Sklep ali poziv k ohranjanju skupnosti in človečnosti v temačnih časih

Sodobna dogajanja v Sloveniji in svetu niso naklonjena kritični misli in kritični psihologiji. Nasprotno, odsotnost kritične misli je dala še večji polet pozitivistični in k posamezniku obrnjeni psihologiji, ki tako služi ohranjanju neoliberalnega kozmosa in ne emancipaciji ljudi in družbe. Zato je bolj kot razvijanje eksplicitnih kritičnih teorij v tem času pomembno razvijanje in ohranjanje kritične drže do tega, kar se dogaja v družbi in v svetu.

V kritični in refleksivni naravnanosti do znanstvenega dela lahko zdržimo le tedaj, če se znamo povezovati med seboj v intelektualne kolektive, ki nastopajo z dovolj močno strokovno avtoriteto. Tu se navezujem na Bourdieujevo idejo o kolektivnih intelektualcih (Bourdieu, 2000). V sestavku z naslovom *For a Scholarship with Commitment* Bourdieu govori o kolektivnih

intelektualcih kot o družbeni inovaciji, ki bi ob ustrezni organiziranosti omogočila koordinacijo kolektivnega delovanja mednarodne mreže kritičnih znanstvenikov. Intelektualci, ki bi sodili v organizem kolektivnega intelektualca, bi morali po Bourdieju podvreči ostri družbeni in diskurzivni kritiki zlasti produkte politično dominantnega ideološkega in ekonomskega diskurza (Bourdieu, 2000: 43).

Pravzaprav nas je znana teoretičarka Hanne Arendt že v šestdesetih letih prejšnjega stoletja v njenem skorajda preroškem govoru o človečnosti v temačnih časih opozorila, da družbeni svet ni nekaj, kar bi bilo zunaj nas, oziroma mi nismo preprosto v njem. Svet leži med nami, ljudmi. Mi pa nosimo svet v tej vmesnosti (Arendt 1965: 4).Ta vmesnost je temelj človečnosti, so-delovanja, so-čutenja, solidarnosti. Ta ugotovitev je še posebej pomembna v taki globalni krizi sveta, s kakršno se danes soočamo. Nevarno je, če se vmesnost, ki nosi naš življenjski svet, zožuje in ruši.

Zdi se mi, da se nam v aktualnih krizah sodobnega sveta od vseh strani vsiljuje prav takšno zoževanje življenjskega sveta ljudi. Pomeni pa tudi zoževanje nas samih v naši človečnosti. Od tod lahko potegnemo pomemben sklep tudi za sodobno psihologijo. Namreč poduk, da je psihološko teoretiziranje in raziskovanje toliko globlje in daljnosežnejše, kolikor bolj uspeva teoretsko in empirično tematizirati in kritično osvetliti tiste plati človekove družbene biti, ki nenehno reproducirajo krizne okoliščine, v katerih nastajajo in se utrjujejo etično in družbeno nevzdržne razlike med zaželenimi in nezaželenimi življenji ter kolikor bolj nas sooča s temeljnimi načeli oblikovanja pogojev za življenje, ki je vredno življenja. Zato je ena temeljnih nalog kritične psihologije danes, da po svojih močeh razkriva aktualne oblike zoževanja sveta in nam pomaga v boju zoper vsiljevanje tega zoževanja kot nekakšne nove normalnosti. Kritična psihologija v tem pogledu deli skupno poslanstvo z drugimi družboslovnimi in humanističnimi vedami.

Literatura

Adorno, T. W. (1974). *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*. London: New Left Books.

Adorno, T. W. (1976): K razmerju med sociologijo in psihologijo. (On the relationship between psychology and sociology). *Problemi. Razprave*, 14 (163/168), 30–54.

Arendt, H. (1965). *Humanity in Dark Times*. New York: Harcourt

Bahovec, D.E. (1983). Kritična psihologija in kritična teorija družbe (Critical psychology and critical theory of society). *Anthropos, 1983, 1/2,* 147-156.

Bahovec, D.E. (1984). Razvojna psihologija in kritika ideologije. (Developmental psychology and the critique of ideology). 33-38. V J. Gregorač, (ur.). *Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož, november 1983*. Ljubljana: Društvo psihologov SR Slovenije.

Bahovec, D. E. (ur.) (1991). *Abortus - pravica do izbire?! : pravni, medicinski, sociološki,moralni in politični vidiki (Abortion - a right to choose?! : legal, medical, sociological, moral and political aspects)*. Ljubljana: Skupina "Ženske za politiko".

Bourdieu, P. (2000). For a Scholarship with Commitment. *Profession.* 40-45. https://www.jstor.org/stable/25595701

Butler, J. (2012). Can one lead a good life in a bad life? Adorno Prize Lecture. *Radical Philosophy Archive*. https://www.radicalphilosophyarchive.com/article/can-one-lead-a-good-life-in-a-bad-life/

Dekleva, B., Flaker V. & Pečar J.(1982). *Akcijsko raziskovanje mladoletniških prestopniških združb (Action research of groups of juvenile offenders)*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.

Ferligoj, A., Mežnarić, S., Ule, M. (1979). Razpodjela svakodnevnih uloga u porodici između projekcije (društva) i stvarnosti (porodice). (Division of everyday family roles between that which is desired (society) and reality (family)) *Sociologija : časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*. 21, 4, 419-439.

Flaker, V., Mali,J. & Urek, M. (2008). Deinstitutionalisation process in long-term mental health institutions in Slovenia. In London, M. (ed.): *Conference monograph: Vilnius Lithuania 2007*. [Cambridge]: European Network for Training Evaluation and Research in Mental Health.

Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Gergen, K. J. (1973): Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26

Habermas, J. (1981): *Theorie der kommunikativen Handlung 1, 2.* Frankfurt/M: Suhrkamp.

Holzkamp, K. (1972): *Kritische Psychologie*. Fischer Verl., Frankfurt/M.

Llewelyn, S., Kelly, J. (1980): Individualism in Psychology. A Case for a New Paradigm. *Bulletin of the British Psychological Society*, 33, 407-411.

Longino, H. (2001). *The Fate of Knowledge.* Princeton: Princeton Univ. Press.

Lorenzer, A. (1977): *Sprachspiel und Interaktionsformen*. Suhrkamp, Frankfurt/M.

Mencin Čeplak, M., Ule, M. (2013). On critical psychology in Slovenia. *Annual review of critical psychology*,10, 832-848.

Mencin Čeplak, M. (2013). Nedolžnost znanstvenih "resnic«: psihološke vednosti v mreži biooblasti (The innocence of scientific "truths": psychological knowledge in the bio-power network). *Časopis za kritiko znanosti*, 40,251, 54-60.

Mežnarić, S. & Ule M. (1993). Women in politics in Eastern Europe: Croatia and Slovenia. The case of delayed modernization. *The journal of ethno-development*, 2, (1), 92-105

Miheljak, V. (1983). "Kritična psihologija" - kritika tradicionalne akademske psihologije ("Critical psychology" –a critique of traditional academic psychology). *Anthropos*, 1/2, 161-168.

Miheljak, V. (1984). Psihologija kot umetnost računanja? (Psychology as the art of calculation?) 51-54. V J.Gregorač (ed.): *Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož, november 1983* (Conference of Slovenian psychologists, November 1983). Ljubljana: Društvo psihologov SR Slovenije.

Mladenovič, L. (2024). *Čustva spreminjajo delovanje možganov. Feministični pristop k nevrobiologiji travme posilstva* (*Emotions change brain function. A feminist approach to the neurobiology of rape trauma)*. Ljubljana: Založba Sophia.

Rener, T. & Ule M. (1998). Back to the future : nationalism and gender in post-socialist societies. (pp. 120-132) In Rick Wilford , Robert L.Miller (Eds.). *Women, ethnicity and nationalism : the politics of transition*. London; New York: Routledge.

Resnik, D. (2007). *The Price of Truth: How Money Affects the Norms of Science*. New York: Oxford University Press.

Sampson, E. (1983): *Justice and the Critique of Pure Psychology*. New York: Plenum.

Ule, M. (1982).Kriza socialne psihologije kot izraz iskanja nove znanstvene paradigme psihologije (The crisis of social psychology as an expression of the search for a new scientific paradigm of psychology). *Anthropos* 4/6, 160-176.

Ule, Mirjana (1984) Strah psihologov pred interakcijami kot razlog krize socialne psihologije (Psychologists' fear of interactions as a reason for the crisis in social psychology) V: Gregorač, J. (ur.). Posvetovanje psihologov Slovenije 61-65. Ljubljana: Društvo psihologov Slovenije.

Ule, M. (1986). *Od krize psihologije h kritični psihologiji (From the crisis of psychology to critical psychology*). Ljubljana: Delavska enotnost. Zbirka Družboslovje

Ule, M. (1988). *Mladina in ideologija (Youth and Ideology)*. Ljubljana: Delavska enotnost. Zbirka družboslovje.

Ule, M. (1995). Growing Up and Social Changes in Slovenia. In Chisholm L., Buchner, P., Kruger H.H. & Du Bois-Reymond M. *Growing up in Europe*. 161-172. Berlin: de Gruyter.

Ule, M. & Rener,T. (ed.) (1998). *Youth in Slovenia. New Perspectives from the Nineties*. Ljubljana: Ministry of Education and Sport.

Ule, M., Šribar, R. & Umek,A. (eds.) (2015). *Gendering Science: Slovenian Surveys and Studies in the EU Paradigm*. Wien: Echoraum.

Ule, M., Kamin,T. & Švab, A. (ur.) (2018). *Zasebno je politično : kritične teorije vsakdanjega življenja* (*The Private is Political : Critical Theories of Everyday Life*). Ljubljana: Založba FDV.

Vrcan, S. (ur.) (1987). Jugoslovenska omladina između apatije i političkog subjektiviteta (Yugoslav youth between apathy and political subjectivity). *Pogledi.*Tematska številka, 17 (1).